

Καθώς η κρίση στη βιομηχανία εντείνεται, μειώνεται η ισχύς της Γενικής Συνομοσπονδίας των εργαζομένων, απομακρύνοντας την πιθανότητα υπογραφής ενός κοινωνικού συμβολαίου σε εθνικό επίπεδο. Αντίθετα, παρατηρούμε την ενίσχυση ορισμένων ομοσπονδιών σε κλάδους όπου ευνοείται η συνδικαλιστική οργάνωση, σε βάρος του συνόλου των εργαζομένων όπου κυριαρχεί ο συνδικαλιστικός κατακερματισμός και η απορύθμιση της εργασίας. Μια πιο πιθανή εξέλιξη, στο άμεσο μέλλον, είναι η υπογραφή κοινωνικών συμβολαίων περιορισμένης εμβέλειας. Πιθανό να υπάρξουν συμφωνίες σε κλαδικό ή και επιχειρησιακό επίπεδο, είτε σε κλάδους που υπάρχει κρίση και οι εργαζόμενοι θα είναι διατεθειμένοι να κάνουν παραχωρήσεις που θα στηρίξουν την επιχείρηση στην οποία εργάζονται, είτε σε κλάδους όπου η διαπραγματευτική θέση των εργαζομένων παραμένει σχετικά ισχυρή, για να αποσπάσουν κάποια σημαντικά ανταλλάγματα από τους εργοδότες ή την κυβέρνηση.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ*

Η ΕΓΓΑΣΤΡΙΜΥΘΗ ΕΞΟΥΣΙΑ:
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάβαση στη δημοκρατία στις χώρες της Ιβηρικής χερσονήσου και της Ανατολικής Ευρώπης συνοδεύτηκε από μια αναζωπύρωση της κοινωνίας των πολιτών.¹ Εργατικά και αγροτικά κινήματα μεγάλης εμβέλειας άνησαν, όχι μόνο επωφελούμενα από τη σταδιακή διάλυση των αυταρχικών καθεστώτων, αλλά συμβάλλοντας και τα ίδια στην εγκαθίδρυση και εδραίωση της δημοκρατίας. Κινήματα όπως η «Αλληλεγγύη» στην Πολωνία και το αγροτικό κίνημα στη νότια Πορτογαλία² έδρασαν παράλληλα ή και -συχνά- αντίθετα με τα πολιτικά κόμματα, διεκδικώντας από αυτά ένα μέρος του πολιτικού χώρου που εκτείνεται ανάμεσα στον κάθε πολίτη και το κεντρικό κράτος. Σε αντίθεση με την εμπειρία των χωρών

* Ειδικός επιστήμονας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Πρώτη μορφή αυτού του κεφαλαίου δημοσιεύτηκε ως άρθρο στο π. CEMOTI, τχ. 20, Δεκέμβριος 1995, σ. 239-267.

Ευχαριστώ τους Φρίξο Ιωαννίδη και Θανάση Τσακίρη και τις Σουζάνα Βέρνου και Καλλιόπη Σπανού που μου επέτρεψαν να διαβάσω αδημοσίευτα κείμενά τους, και την Τίνα Πλουτά για τα διεισδυτικά σχόλιά της. Οι παρατηρήσεις των καθηγητών Γιώργου Δερτιλή, Νικηφόρου Διαμαντούρου και Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου καθώς και της καθηγήτριας Χριστίνας Κουλούρη με βοήθησαν να εντοπίσω αρκετές αδυναμίες της προηγούμενης μορφής αυτού του άρθρου.

1. Βλ. Victor Perez-Diaz, *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1993, κεφ. 2ο.

2. Βλ. π.χ. Alain Touraine - Francois Dubet - Michael Wieviorka - Jan Strzelecki, *Solidarity, The Analysis of a Social Movement, Poland 1980-1981*, Cambridge, MA, Cambridge University Press, 1984, και Nancy Bermeo, *The Revolution Within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

αυτών, στην Ελλάδα, η μετάβαση στη δημοκρατία δε συνοδεύτηκε από άνθηση αυτόνομων κοινωνικών κινήματων και ανεξάρτητων ομάδων πίεσης, παρά από υπαγωγή των περισσότερων κοινωνικών αιτημάτων στις ιεραρχημένες προτεραιότητες των κομμάτων.³ Η ανάπτυξη πολιτιστικών κινήσεων σε τοπικό επίπεδο, όπως κινηματογραφικές λέσχες, περιφερειακά θέατρα και μουσικά σύνολα, που διαφαινόταν ήδη από τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας, αποτελεί έκφραση της κοινωνίας πολιτών της μεταπολίτευσης που επιβιώνει. Ωστόσο, τα σκιρτήματα των νέων κοινωνικών κινήματων και ορισμένων ανεξάρτητων επαγγελματικών οργανώσεων θέτουν σε αμφισβήτηση τη γενικευτική διαπίστωση για τη διαρκή αδυναμία της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Η κυρίαρχη άποψη ότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα είναι ασθενής είναι μεν σωστή, αλλά πρέπει να σχετικοποιηθεί.⁴

Η πολιτική συμμετοχή στη χώρα μας ρυθμίζεται κατ' αρχήν από το πελατειακό σύστημα, που πρόσφατα έχει αποκτήσει πιο οργανωμένη κομματική μορφή, ενώ κανένας άλλος εναλλακτικός τρόπος ενσωμάτωσης των κοινωνικών στρωμάτων στο πολιτικό σύστημα δε διαφαίνεται ύστερα από ενάμιση αιώνα ζωής του νεοελληνικού κράτους.⁵ Όμως, η εκπροσώπηση συλλογικών οικονο-

3. Για τη μετάβαση στη δημοκρατία βλ. P. Nikiforos Diamandouros, «Regime Change and the Prospects for Democracy in Greece, 1974-1983», στο Guillermo O'Donnell - Philippe C. Schmitter - Lawrence Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 1986, σ. 138-165, και Harry J. Psomiades, «Greece: From the Colonels' Rule to Democracy», στο John H. Herz (επιμ.), *From Dictatorship to Democracy: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, Westport, CT, Greenwood Press, 1982, σ. 251-273.

4. Για την άποψη ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι ασθενής, βλ. μεταξύ άλλων: Νίκος Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-πριφερία: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σ. 137 κ.ε.: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων: Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», π. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 9-52, ιδίως σ. 20-21, και Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988, σ. 198-201.

5. Για το πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, βλ. μεταξύ άλλων: John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο, 1833-1844*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής

μικών συμφερόντων σχετικών με το εισόδημα, την κοινωνική ασφάλιση και την οργάνωση της εργασίας στους τόπους δουλειάς χαρακτηρίζεται από ένα είδος κρατικού κορπορατισμού,⁶ ενώ παράλληλα, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, η εκπροσώπηση μη οικονομικών, «μετα-υλιστικών» συμφερόντων από κοινωνικά κινήματα που σχετίζονται με το περιβάλλον, τον πολιτισμό και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία είναι οργανωμένη κατά τρόπο πλουραλιστικό. Η κεντρική γραφειοκρατία δεν επηρεάζεται κατά τη λήψη των αποφάσεων από τους πολίτες και τις επαγγελματικές οργανώσεις τους ή τα κοινωνικά κινήματα στην έκταση τουλάχιστον που επηρεάζεται από τα πολιτικά κόμματα. Συχνά, ο μεγάλος απών κατά τη λήψη των αποφάσεων από το κράτος είναι η κοινωνία πολιτών.⁷

2. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ

Στην ανάλυση που ακολουθεί, τα πολιτικά κόμματα δεν εκλαμβάνονται ως τμήμα της κοινωνίας πολιτών, αλλά ως ενδιάμεσες

Τραπέζης, 1986· Keith R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford, Stanford University Press, 1969· Nikos P. Mouzelis, «Class and Clientelistic Politics: The Case of Greece», π. *Sociological Review*, τόμ. 26, τχ. 3, Αύγουστος 1978, σ. 471-497· Constantine Tsoucalas, «On the Problem of Political Clientelism in Greece in the Nineteenth Century», π. *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 5, τχ. 2, άνοιξη 1978, σ. 5-17· Christos Lyrintzis, «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», π. *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, Απρίλιος 1984, σ. 99-118, και Χρήστος Λυριντζής, «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνών της Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1987, σ. 157-182.

6. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*

7. Για τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας στη σύγχρονη Ελλάδα, βλ. Νίκος Π. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978· Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, και Nikiforos Diamandouros, «PASOK and State-Society Relations in Post-Authoritarian Greece, 1974-1988», στο Speros Vryonis Jr. (επιμ.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, Νέα Υόρκη, Aristide D. Caratzas, 1991, σ. 15-35.

πολιτικές οργανώσεις, ανάλογες με τους «πολιτικούς συνδέσμους» του Τοκβίλ, που διαμεσολαβούν ανάμεσα σε αυτήν και την κεντρική γραφειοκρατία. Η κοινωνία πολιτών μπορεί να οριστεί ως το σύνολο των επαγγελματιών και εθελοντικών οργανώσεων και των κοινωνικών κινήματων που έχουν πολιτικές λειτουργίες συνάθροισης συμφερόντων διαφορετικές από τις συνήθειες λειτουργίες των κομμάτων, δηλαδή από τη γενική ιεράρχηση των συλλογικών συμφερόντων και τη διεκδίκηση της εξουσίας.⁸ Η κεντρική γραφειοκρατία μπορεί να νοηθεί ως μια μεγάλη δημόσια οργάνωση που, εντασσόμενη σε ένα ιδιαίτερο συνταγματικό και νομικό πλαίσιο, έχει ιεραρχημένη και λεπτομερώς ρυθμισμένη εσωτερική δομή και δικό της διοικητικό προσωπικό το οποίο καθοδηγείται -ως έναν βαθμό- από το προϊστάμενο πολιτικό προσωπικό του κράτους.

Οι εκάστοτε σχέσεις ανάμεσα στην κεντρική γραφειοκρατία και την κοινωνία πολιτών μπορούν να έχουν περιοδικά χαρακτηριστικά σύγκρουσης ή συνεργασίας. Το ποια από τις δύο, η γραφειοκρατία ή η κοινωνία πολιτών, ευνοεί τη σύγκρουση ή επιβάλλει τη συνεργασία μεταξύ τους εξαρτάται όχι μόνο από την κοινωνικοπολιτική συγκυρία, αλλά και από την ισχύ της μιας και της άλλης. Μια εύρωστη κοινωνία πολιτών μπορεί ως έναν βαθμό να υπαγορεύσει τους όρους της στη γραφειοκρατία, με την έννοια ότι θα επιβάλλει τόσο στα κόμματα όσο και στη γραφειοκρατία να ανεχθούν την εκπροσώπηση, αν όχι και τη συμμετοχή της, στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή πολιτικής που επιτελούνται αντίστοιχως στις κορυφές και στη βάση της γραφειοκρατίας. Αντίθετα, μια αδύναμη κοινωνία πολιτών μάλλον θα αποκλείεται από το σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικής, αφήνοντας τη λήψη και εκτέλεση των αποφάσεων που την αφορούν αποκλειστικά στη γραφειοκρατία και στο πολιτικό κόμμα ή στα κόμματα που κυριαρχούν πολιτικά σ' αυτήν.⁹

8. Βλ. για τους διάφορους ορισμούς της κοινωνίας πολιτών: John Keane, «Re-membering the Dead: Civil Society and the State from Hobbes to Marx and Beyond», στο John Keane (επιμ.), *Democracy and Civil Society*, Νέα Υόρκη, Verso, 1988, σ. 49-51, και του ίδιου, «Introduction», στον άλλο συλλογικό τόμο με δική του επιμέλεια, *Civil Society and the State*, Νέα Υόρκη, Verso, 1988, σ. 19-20.

9. Για ένα συγκριτικό σχήμα αντιπαράβολής της ισχύος της κοινωνίας πολι-

Η παρουσία της κοινωνίας πολιτών, δηλαδή των κοινωνικών κινήματων και των επαγγελματιών και εθελοντικών οργανώσεων που τη συναποτελούν, στο πεδίο λήψης αποφάσεων εκδηλώνεται με τη λειτουργία τυπικών και άτυπων διαύλων επικοινωνίας ανάμεσα στις διάφορες ομάδες και οργανώσεις (π.χ. οικολογικές, φεμινιστικές) ή κινήματα (π.χ. κινήματα εργατών, καταναλωτών) και τις αντίστοιχες δημόσιες υπηρεσίες (π.χ. Υπουργεία Περιβάλλοντος, Εργασίας, Εμπορίου). Προϋπόθεση της λειτουργίας τέτοιων καναλιών επικοινωνίας είναι η νομιμοποίηση των ενδιαφερόμενων μερίδων της κοινωνίας πολιτών, δηλαδή η αναγνώρισή τους ως συνομιλητών της εξουσίας. Η δε απόδοση του ρόλου ενός ουσιαστικού και όχι τυπικού συνομιλητή της εξουσίας σε ένα κίνημα ή μια οργάνωση προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, ότι το κίνημα ή η οργάνωση έχουν αποκτήσει αυτονομία και ισχύ. Γενικότερα, η δράση της κοινωνίας των πολιτών πάνω στην εξουσία εκδηλώνεται αφενός με την πληροφόρηση του πολιτικού και του διοικητικού προσωπικού και την παροχή συμβουλών σ' αυτό από τις επαγγελματικές και τις εθελοντικές οργανώσεις και αφετέρου με την απειλή αντίστασης στις αποφάσεις της διοίκησης. Οι οικονομικά ισχυρότερες οργανώσεις μπορούν φυσικά να αναπτύσσουν και αδιαφανή δραστηριότητα κατά τις επαφές τους με την κεντρική γραφειοκρατία, επιδιώκοντας ιδιωτικές σχέσεις με το κρατικό προσωπικό, πράγμα που μπορεί να καταλήξει και σε φαινόμενα διαφθοράς.¹⁰

3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η αυτονομία και η ισχύς της κοινωνίας πολιτών δεν είναι αυτονόητη στις δημοκρατίες ούτε, πολύ περισσότερο, στα αυταρχικά

τών με την ισχύ του κράτους, βλ. Alfred Stepan, «State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America», στο Peter Evans - Dietrich Rueschemeyer - Thoma Skocpol (επιμ.), *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 318 κ.ε.

10. Βλ. για τη δράση των ομάδων πίεσης πάνω στο κράτος, R.G. Schwarzenberg, *Πολιτική κοινωνιολογία*, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1984, σ. 418-425.

καθεστώτα. Όταν και όπου το κεντρικό κράτος ή και μόνο τα κόμματα παραμένουν ισχυρά, η κοινωνία πολιτών δεν αναπτύσσεται, παρά μόνο αναπαράγει την αδυναμία της μέσα από τα ασφυκτικά κυρίαρχα συστήματα πολιτικής συμμετοχής και εκπροσώπησης συμφερόντων. Μία περίπτωση ασφυκτικού για την κοινωνία πολιτών συστήματος πολιτικής συμμετοχής είναι το πελατειακό σύστημα, ενώ περίπτωση ασφυκτικού συστήματος εκπροσώπησης συμφερόντων αποτελεί ο κρατικός κορπορατισμός.¹¹

Ο κορπορατισμός γίνεται κατανοητός ως σύστημα εκπροσώπησης αντίθετο του πλουραλισμού. Πλουραλισμός στην εκπροσώπηση συμφερόντων σημαίνει συνύπαρξη πολλαπλών ομάδων πίεσης, που στηρίζονται στην εθελοντική συμμετοχή των πολιτών, ανταγωνίζονται άλλες ομάδες στο ίδιο πολιτικοκοινωνικό αντικείμενο, δεν επιζητούν ούτε υφίστανται κρατική αναγνώριση ή έλεγχο και δεν υπάγονται ιεραρχικά η μία στην άλλη. Αντίθετα με τον πλουραλισμό, ο κορπορατισμός χαρακτηρίζεται από τη συγκρότηση των συλλογικών συμφερόντων μέσα από έναν περιορισμένο αριθμό ενιαίων, μοναδικών και εσωτερικά ιεραρχημένων οργανώσεων που απολαμβάνουν την κρατική αναγνώριση και το αντίστοιχο μονοπώλιο εκπροσώπησης των εργαζομένων κατά μεγάλους κλάδους της οικονομίας.¹² Όταν το κορπορατιστικό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων δεν προκύπτει από την ανεξάρτητη ανάπτυξη των ομάδων πίεσης, αλλά επιβάλλεται σε αυτές από το ίδιο το κράτος –πράγμα που συνήθως συμβαίνει στα αυταρχικά καθεστώτα–, τότε ο κορπορατισμός χαρακτηρίζεται ως «κρατικός κορπορατισμός». Αντίθετα, όταν το κορπορατιστικό σύστημα προβλέπει θεσμούς συμμετοχής των μεγάλων κοινωνικών ομάδων στο σχεδιασμό πολιτικής, όπως συμβαίνει στις δημοκρατίες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης, τότε ο κορπορατισμός δεν είναι «κρατικός» αλλά «κοινωνικός».

Το είδος του κορπορατισμού που επικρατεί κάθε φορά εξαρτάται τόσο από το πολιτικό καθεστώς όσο και από την ταξική

11. Βλ. το κλασικό άρθρο του Philippe C. Schmitter, «Still the Century of Corporatism?», στο Philippe C. Schmitter - Gerhard Lehmbruch (επιμ.), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, Λονδίνο, Sage, 1979, σ. 7-52.

12. Οι ορισμοί οφείλονται στον Γιώργο Θ. Μαυρογορδάτο, ό.π., σ. 19-21, και η ανάλυση στηρίζεται στο Philippe C. Schmitter, ό.π.

δομή μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Στη σύγχρονη Ελλάδα παρατηρείται το φαινόμενο της ταξικής «πολυσθένειας», που κατά τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά σημαίνει την ταυτόχρονη ένταξη του κάθε απασχολούμενου σε περισσότερα από ένα κοινωνικά στρώματα και τη σύνδεσή του με πολλαπλά συμφέροντα εξαιτίας της ετεροαπασχόλησης ή της πολλαπλής απασχόλησης των κατοίκων των πόλεων και της υπαίθρου.¹³ Η πολυσθένεια συνδυάζεται με το φαινόμενο της πολιτικής πατρωνείας. Όπως σωστά έχει υποστηρίξει ο Νίκος Π. Μουζέλης, σε αντίθεση με την εμπειρία άλλων κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης όπου συνήθως οι πολίτες συγκροτούν τα συμφέροντά τους «οριζόντια» –δηλαδή με έναν ταξικά επάλληλο τρόπο– και εκφράζονται από πολιτικά κόμματα με ευδιάκριτες κοινωνικές βάσεις, η μορφή της πολιτικής συμμετοχής στην Ελλάδα είναι «κάθετη», με την έννοια ότι πολίτες διαφόρων ταξικών προελεύσεων σφυρηλατούν συχνά ιεραρχικές σχέσεις ανταλλαγής με τοπικούς κομματικούς παράγοντες και σχέσεις υπαγωγής στους κεντρικούς κομματικούς μηχανισμούς.¹⁴

Στην πρόσφατη βιβλιογραφία για τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας στη σύγχρονη Ελλάδα δεν υπάρχει συναίνεση για το πώς χαρακτηρίζεται το σύστημα συλλογικής εκπροσώπησης στη χώρα μας μετά τη μεταπολίτευση. Κατ' αρχήν, ο χαρακτηρισμός του συστήματος αυτού ως «ιδιόρρυθμου κρατικού κορπορατισμού» ανήκει στον Γιώργο Θ. Μαυρογορδάτο, ο οποίος δεν παραλείπει να τονίσει και την πλουραλιστική εκπροσώπηση των συμφερόντων των εργοδοτών.¹⁵ Αντίθετα με τον Γ. Θ. Μαυρογορδάτο, ο Νίκος Π. Μουζέλης θεωρεί ότι στην Ελλάδα, ο τρόπος οργάνωσης των εργατικών και αγροτικών συμφερόντων δεν εντάσσεται ούτε στο μοντέλο του κρατικού ούτε σε εκείνο του κοινωνικού κορπορατισμού. Για τον Ν. Π. Μουζέλη, ο τρόπος οργάνωσης αυτών των συμφερόντων είναι «συσσωματικός» και χαρακτηρίζεται από τον *de facto* έλεγχο του κράτους πάνω στις επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών και των εργατών, οι οποίες είναι αδύναμες και

13. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 145 κ.ε., 171 κ.ε. και 300.

14. Νίκος Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση...*, ό.π., σ. 221-223.

15. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 202.

υποταγμένες σ' αυτό. Σύμφωνα με την άποψη του Ν. Π. Μουζέλη, η Ελλάδα, όπως και οι άλλες χώρες της ημι-περιφέρειας, έχει γνωρίσει δύο τύπους «συσσωμάτωσης», το πελατειακό σύστημα και το λαϊκισμό.¹⁶ Μια τρίτη άποψη έχει υποστηριχθεί από τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, που χαρακτηρίζει το ελληνικό σύστημα ως «πελατειακό κορπορατισμό». Ο Κ. Τσουκαλάς θεωρεί ότι το σύστημα αυτό συνίσταται σε κορπορατιστικές σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και επιλεγμένες κοινωνικές ομάδες. Ο πελατειακός κορπορατισμός ευνοεί την ανώτερη αστική τάξη και ορισμένες μερίδες των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων μέσω του επιμερισμού κρατικών παροχών, ευνοιών και ευκαιριών απασχόλησης στο δημόσιο τομέα σε επιλεγμένους οπαδούς του εκάστοτε κυβερνήσαντος κόμματος.¹⁷

Οι απόψεις των Ν. Π. Μουζέλη και Κ. Τσουκαλά αντιμετωπίζουν ως ενιαίο σύνολο τις έννοιες πολιτική συμμετοχή με την εκπροσώπηση συλλογικών συμφερόντων. Οι δύο αυτές έννοιες –συμμετοχή και εκπροσώπηση– θα πρέπει όμως να διαφοροποιηθούν αναλυτικά, διότι φωτίζουν διαφορετικές όψεις της πραγματικότητας και αφορούν η μὲν πρώτη την ένταξη των ατόμων στο πολιτικό σύστημα, ενώ η δεύτερη την εκπροσώπηση των ομάδων πίεσης και ολόκληρων κοινωνικών τάξεων έναντι της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας. Η πολιτική συμμετοχή σε ορισμένο τόπο και χρόνο μπορεί να έχει πελατειακό χαρακτήρα, ενώ αργότερα να λάβει «οριζόντια» ταξική μορφή. Παράλληλα, αλλά όχι ταυτόσημα, η εκπροσώπηση των συλλογικών συμφερόντων στον ίδιο τόπο και χρόνο, όπου κυριαρχεί ο ένας ή ο άλλος τρόπος πολιτικής συμμετοχής, μπορεί να εμπίπτει σε ένα από τα τρία μοντέλα συλλογικής εκπροσώπησης, δηλαδή το πλουραλιστικό, το κοινωνικό κορπορατιστικό ή το κρατικό κορπορατιστικό. Καθώς η πολιτική συμμετοχή είναι κατ' αρχήν συμμετοχή ατομική, δηλαδή κάθε πολίτη ξεχωριστά, δεν υπάρχουν θεωρητικοί λόγοι που να αποκλείουν τη συνύπαρξη του πελατειακού συστήματος με τον πλουραλισμό και τον κρατικό κορπορατισμό, όπως συμβαίνει στην

16. Νίκος Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση...*, ό.π., σ. 139, 141 κ.ε.

17. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία...*, ό.π., σ. 92-95, και το άρθρο του ίδιου στην εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 24 Ιουλίου 1994.

Ελλάδα. Προφανώς, οι τυπολογίες της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης είναι χρήσιμες ως εκεί που δεν απλοποιούν τη συνθετικότητα των φαινομένων.

4. ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Όσα κοινωνικά κινήματα είναι εύρωστα, αντλούν κύρος, χρήματα, ιδεολογικές κατευθύνσεις και οργανωσιακές συνήθειες από τα κόμματα ή από αντίστοιχα κινήματα του εξωτερικού. Τα υπόλοιπα έχουν σύντομη ζωή ή διαρκή μεν, αλλά υποτονική παρουσία εξαιτίας της έλλειψης τέτοιων πόρων. Για παράδειγμα, μερικές εθελοντικές οργανώσεις που δεν έτυχαν κομματικής υποστήριξης, γιατί δε δημιουργήθηκαν ή δεν καταλήφθηκαν εξ αρχής από συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα, εξέλιπαν σταδιακά (π.χ. το Κίνημα για τον Πολιτισμό και την Ειρήνη, η οργάνωση «Πολίτες κατά του Νέφους»). Η εξέλιξη του οικολογικού, του γυναικείου και των άλλων νέων κοινωνικών κινήματων κατά την τελευταία εικοσαετία ήταν μάλλον ατελέσφορη, καθώς προσδιοριζόταν από τη μια μεριά από τις αυξομειώσεις των παρεμβάσεων των κομμάτων και από την άλλη από τις εξάρσεις και υφέσεις των τοπικιστικών αντιδράσεων στις πράξεις ή παραλείψεις της κεντρικής διοίκησης.

α. Οικολογικό κίνημα

Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα είναι κατακερματισμένο και μάλλον ολιγομελές: πιθανολογείται ότι οι ογδόντα περίπου οικολογικές οργανώσεις που υπάρχουν σήμερα έχουν συνολικά 15.000 μέλη.¹⁸ Το κίνημα αποτελείται από τοπικές εθελοντικές ομάδες, από ελληνικά παραρτήματα διεθνών οικολογικών οργανώσεων και από μικρά πολιτικά κόμματα. Στο παρελθόν, πριν από τη μεταπολίτευση, υπήρχαν λίγες οργανώσεις σχετικές με το περι-

18. Αναφέρεται στο Geoffrey Pridham - Suzannah Verney - Dimitri Konstadakopoulos, «Environmental Policy in Greece: Evolution, Structures and Process», π. *Environmental Politics*, τόμ. 4, τχ. 2, καλοκαίρι 1995, σ. 244-270.

βάλλον, όπως φυσιολατρικοί και εκδρομικοί σύλλογοι, που δεν είχαν σαφείς οικολογικούς στόχους. Στις αρχές της δεκαετίας του '70 ιδρύθηκε η ΕΡΥΕΑ, μια επιστημονική εταιρεία με τεχνοκρατικό προσανατολισμό και υποστήριξη από το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος και ορισμένους βιομηχάνους. Στη διάρκεια της δικτατορίας, τοπικά κινήματα απέτρεψαν την εγκατάσταση νέων εργοστασίων στα Μέγαρο και τα Μέθανα.¹⁹

Μετά τη μεταπολίτευση, τοπικά κινήματα κατέκτησαν πρόσκαιρη δημοσιότητα, όπως συνέβη με την περίπτωση της αντίστασης των κατοίκων των Μεσογείων στην κατασκευή του αεροδρομίου των Σπάτων κατά τη δεκαετία του '70. Οι τοπικές περισσότερες παρά οι ευρύτερες οικολογικές πρωτοβουλίες συνεχίζουν να κυριαρχούν στο οικολογικό κίνημα, είτε πρόκειται για τη σωτηρία σπάνιων ειδών (π.χ. της θαλάσσιας χελώνας στη Ζάκυνθο) είτε για αντίδραση σε κυβερνητικές επιλογές για το χώρο εγκατάστασης νέων βιομηχανικών μονάδων (π.χ. το σχέδιο για την ανάπτυξη της γεωθερμίας στη Μήλο, σχέδια για ίδρυση πετροχημικού εργοστασίου σε διάφορες περιοχές).²⁰ Οι οικολογικές πρωτοβουλίες διαφοροποιούνται τοπικά και παρουσιάζουν χρονική περιοδικότητα. Τα τελευταία χρόνια, κάθε καλοκαίρι, εθελοντικές ομάδες δασοφυτεύσεων περιπολούν στον Υμηττό, υποκαθιστώντας το κράτος που δεν παρέχει επαρκή δασοπροστασία, ενώ άλλες οργανώσεις εργάζονται για τη σωτηρία του Σαρωνικού.²¹ Τα ελληνικά παραρτήματα των διεθνών οικολογικών οργανώσεων φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματικά και περισσότερο οργανωμένα από τις τοπικές ομάδες εθελοντών. Το Παγκόσμιο

19. Για την ΕΡΥΕΑ βλ. Καλλιόπη Σπανού, «Οι απαρχές της πολιτικής περιβάλλοντος στην Ελλάδα», στο Καλλιόπη Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα, Αντ. Σάκκουλας, 1995, σ. 223-286. Παλαιότερες οργανώσεις ήταν η Φιλοδασική Ένωση Αθηνών που ιδρύθηκε το 1904 και η Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης που ιδρύθηκε το 1951.

20. Βλ. Γεωργία Βαλαώρα, «Ο κοινωνικός ρόλος των μη-κρατικών περιβαλλοντικών οργανώσεων: δράση και παραδείγματα από τον περιβαλλοντικό χώρο», στο Καλλιόπη Σπανού (επιμ.), *ό.π.*, σ. 287-294.

21. Βλ. εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 29 Αυγούστου 1993, και την αδημοσίευτη εργασία του Θανάση Τσακίρη για τις τοπικές οικολογικές οργανώσεις, τις κινηματογραφικές λέσχες και το φοιτητικό κίνημα μετά τη δικτατορία (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σεπτέμβριος 1994).

Ταμείο για τη Φύση (WWF) συντονίζει μαζί με άλλες οργανώσεις το κίνημα εναντίον της εκτροπής του Αχελώου, ενώ η GreenPeace χρησιμοποιεί πιο δραστικές μορφές αντίστασης εναντίον ρυπογόνων επιχειρήσεων, όπως έκανε το φθινόπωρο του 1993 σε εγκαταστάσεις εταιρείας πετρελαιοειδών στην Ελευσίνα και το καλοκαίρι του 1994 στους καταρράκτες της Έδεσσας.

Ο κεντρικός πολιτικός φορέας του οικολογικού κινήματος στη χώρα μας ήταν το κόμμα των Οικολόγων-Εναλλακτικών, που στις εκλογές του Νοεμβρίου 1989 και του Απριλίου 1990 πήρε ποσοστό μικρότερο από 1% και κέρδισε μία βουλευτική έδρα. Το κόμμα έχασε την έδρα του στη Βουλή τον Οκτώβριο του 1993, αφού προηγουμένως είχε διασπασθεί σε αντιμαχόμενες φάτριες. Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα μπορεί να μην έχει εσωτερική συνοχή ούτε ευρύ ακροατήριο, όμως η εμφάνισή του φαίνεται να είναι μεγαλύτερη από την εκλογική του απόδοση στο βαθμό που τα μεγάλα κόμματα υιοθετούν οικολογικές απόψεις στα προγράμματά τους²² και τα αρμόδια υπουργεία λαμβάνουν αποφάσεις που στηρίζονται και σε περιβαλλοντικές μελέτες. Η εμφανής χειροτέρευση της ποιότητας ζωής στις μεγάλες και τις μεσαίες ελληνικές πόλεις και η μόλυνση των ακτών μπορούν στο μέλλον να προκαλέσουν την ευρύτερη πολιτική εκπροσώπηση των θιγόμενων μερίδων του πληθυσμού μέσα από το οικολογικό κίνημα.

β. Γυναικείο κίνημα

Η κύρια διαφορά του γυναικείου κινήματος από το οικολογικό είναι ότι ενώ το οικολογικό είναι ανεξάρτητο από τα μεγάλα πολιτικά κόμματα, το γυναικείο κίνημα είναι εν μέρει προσδεμένο σε αυτά και εν μέρει αυτόνομο. Γυναικείες οργανώσεις ανεξάρτητες από τα κόμματα υπήρχαν ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Στη διάρκεια του 20ού αιώνα, μία από τις κύριες διεκδικήσεις τους ήταν η χορήγηση δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες· στόχος που επιτεύχθηκε τη δεκαετία του '50.

Μετά τη μεταπολίτευση, το γυναικείο κίνημα αναπτύχθηκε

22. Βλ. σχετικά με την πίεση που ασκεί η GreenPeace πάνω στα κόμματα, εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 3 Οκτωβρίου 1993.

κυρίως ως αντανάκλαση του κομματικού συστήματος, αφού οι τρεις μεγαλύτερες γυναικείες οργανώσεις (η ΕΓΕ, η ΟΓΕ και η ΚΑΓ) εξαρτόνταν ως προς τους πόρους και το προσωπικό τους από τα κόμματα της τότε αντιπολίτευσης (το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσωτερικού αντίστοιχα). Η στρατηγική αυτών των γυναικείων οργανώσεων, κυρίως της ΕΓΕ και της ΟΓΕ, υπέτασσε το γυναικείο ζήτημα στο αίτημα του γενικότερου κοινωνικού μετασχηματισμού και ειδικότερα στην ανάγκη πολιτικής αλλαγής στη διακυβέρνηση της χώρας. Πάντως, στα μέσα της δεκαετίας του '70 εμφανίστηκαν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη μικρές γυναικείες οργανώσεις με απήχηση σε ορισμένους κύκλους διανοούμενων γυναικών και φοιτητριών, όπως η ΚΑΓ που ιδρύθηκε το 1975.²³ Οι οργανώσεις αυτές είχαν σοσιαλιστικό ή και ριζοσπαστικό φεμινιστικό προσανατολισμό, ενώ παράλληλα συνέχιζαν να υπάρχουν και παλαιότερα γυναικεία σωματεία με φιλελεύθερο προσανατολισμό. Στα τέλη της δεκαετίας του '70 δημιουργήθηκε μια συντονιστική επιτροπή δώδεκα γυναικείων οργανώσεων, η ΣΕΓΕΣ, που επεδίωξε, χωρίς επιτυχία, να πιέσει την τότε κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας να επιφέρει αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο. Οι νομοθετικές αλλαγές επήλθαν στις αρχές της δεκαετίας του '80 μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Την ίδια εποχή τα γυναικεία περιοδικά γνώριζαν άνθηση και η γυναικεία οργάνωση του ΠΑΣΟΚ, η ΕΓΕ, υποστήριζε ότι αριθμούσε 15.000 μέλη σε όλη την Ελλάδα.²⁴ Σήμερα στην Αθήνα, εκτός των τριών μεγάλων γυναικείων οργανώσεων που προαναφέραμε, υπάρχουν τουλάχιστον άλλες δέκα αυτόνομες οργανώσεις που επιζούν χωρίς στενή εξάρτηση από κόμματα.

Μετά τη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου, το γυναικείο κίνημα δεν μπόρεσε να επεκτείνει τη δράση του και ο γυναικείος Τύπος παρήκμασε. Σήμερα, στα μέσα της δεκαετίας

23. Βλ. Γιάννα Αθανασάτου, «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους: μεταξύ "παράδοσης" και "εξσυγχρονισμού"», στο Καλλιόπη Σπανού (επιμ.), ό.π., σ. 205-397, και τις εκεί παραπομπές στο Helene Varikas, «Les femmes grecques face a la modernisation institutionnelle: Une feminisme difficile», π. *Les Temps Modernes*, τχ. 41, 1985.

24. Eleni Stamiris, «The Women's Movement in Greece», π. *New Left Review*, τχ. 158, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σ. 107-108, 111.

του '90, η πρόκληση για τις γυναικείες οργανώσεις έγκειται στο να διασφαλίσουν την εκπροσώπηση των ιδεών τους στα προγράμματα και στην πρακτική των κομμάτων, ώστε να αποκτήσουν πρόσβαση στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, χωρίς όμως να γίνουν και πάλι παραρτήματα των κομμάτων.

γ. Άλλα νέα κοινωνικά κινήματα

Η ύπαρξη εθελοντικών οργανώσεων με ποικίλους σκοπούς δεν είναι καινοφανής στη σύγχρονη Ελλάδα. Στα τέλη του προηγούμενου αιώνα ιδρύθηκαν πολλά σωματεία με σκοπό την ανάπτυξη των αστικών περιοχών και των τοπικών κοινοτήτων και την προώθηση εθνικών στόχων σχετικών με τη Μεγάλη Ιδέα. Σήμερα υπάρχουν οργανώσεις καταναλωτών, πολιτιστικοί σύλλογοι και σωματεία κοινωνικής πρόνοιας και συμβολής στη δημόσια υγεία. Στο κίνημα των καταναλωτών ορισμένες μη-κυβερνητικές οργανώσεις με σχετικά μικρή απήχηση λειτουργούν ως κέντρα υποδοχής πληροφοριών και καταγγελιών των καταναλωτών (π.χ. η Ένωση Καταναλωτών Ελλάδος, το Ινστιτούτο Καταναλωτών).²⁵ Πιο ευρεία είναι η συλλογική δράση στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας, ιδιαίτερα με αφορμή το πρόβλημα των ναρκωτικών. Υπάρχει άλλωστε, ήδη από τον 19ο αιώνα, μακρά παράδοση φιλανθρωπικών οργανώσεων που συνήθως συνδέονταν με την επίσημη Εκκλησία και είχαν βέβαια διαφορετική υφή από τις σημερινές οργανώσεις καταπολέμησης της διάδοσης των ναρκωτικών.²⁶ Σήμερα, στην Αθήνα και σε άλλες μεγάλες πόλεις λειτουργούν περίπου πενήντα εθελοντικές οργανώσεις που συντρέχουν τους χρήστες ναρκωτικών.²⁷

25. Βλ. εφ. *Η Καθημερινή*, 3 Οκτωβρίου 1993. Το ΙΝΚΑ ιδρύθηκε πριν από 25 χρόνια. Είναι χαρακτηριστικό ότι το προβλεπόμενο από τη νομοθεσία Εθνικό Συμβούλιο Καταναλωτών (Ν. 1961/1991 και 2000/1991) δε λειτούργησε διότι, μεταξύ άλλων λόγων, δεν υπάρχουν οργανώσεις που να καλύπτουν τις προϋποθέσεις συμμετοχής σε αυτό. Βλ. το άρθρο του Δημήτρη Χατζησωκράτη, εφ. *Κυριακάτικη Αυγή*, 20 Μαρτίου 1994.

26. Στο γύρισμα του αιώνα, τέτοιες οργανώσεις ιδρύθηκαν για να προστατεύσουν τις συνθήκες υγιεινής στις πόλεις και να περιβάλουν ασθενείς που υπέφεραν από φυματίωση.

27. Εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 5 Σεπτεμβρίου 1993. Άλλες εθελοντικές οργανώσεις συμβάλλουν στην καταπολέμηση της εξάπλωσης του AIDS.

Όλες οι παραπάνω εθελοντικές οργανώσεις δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο της ελληνικής επικράτειας, με την έννοια ότι προσπαθούν να επηρεάσουν ή να υποκαταστήσουν την κρατική πολιτική όπως διαμορφώνεται σε κεντρικό επίπεδο από την κυβέρνηση, χωρίς να το πετυχαίνουν πάντοτε. Επιπλέον, υπάρχουν εθελοντικές οργανώσεις που, παρ' ότι ελληνικές, δραστηριοποιούνται σε υπερεθνικό επίπεδο και άλλες που περιορίζονται σε καθαρά τοπικό επίπεδο. Παραδείγματα οργανώσεων με διεθνικούς στόχους είναι οι δεκαεννέα ελληνικοί μη-κρατικοί οργανισμοί που εργάζονται στον τομέα της ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου και της διεθνούς αλληλεγγύης.²⁸ Παραδείγματα τοπικών πρωτοβουλιών είναι οι πολυάριθμες ομάδες πολιτών που δραστηριοποιούνται περιοδικά στον τόπο κατοικίας τους, συχνά σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση (π.χ. περιφερειακά θέατρα, κινηματογραφικές λέσχες).²⁹

δ. Οι επαγγελματικές οργανώσεις

Η πανσπερμία των εθελοντικών οργανώσεων και των ομάδων που υπάρχουν σε κάθε ένα από τα κινήματα που αναφέρθηκαν (οικολογικό, φεμινιστικό, καταναλωτικό, κοινωνικής πρόνοιας και πολιτισμού), δίνει την εικόνα ενός πλουραλισμού στην εκπροσώπηση συλλογικών συμφερόντων. Η πλουραλιστική εικόνα ισχύει για τα μετα-υλιστικά συμφέροντα, όχι όμως και για τα στενά οικονομικά. Τα συμφέροντα των αγροτών, των εργατών και των υπαλλήλων έχουν υπαχθεί σε ένα σύστημα ιδιόρρυθμου κρατικού κορπορατισμού, η ιδιαιτερότητα του οποίου έγκειται στην αναπαραγωγή του σε συνθήκες δημοκρατικού καθεστώτος, όπως είναι η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία.³⁰ Η ελληνική περίπτωση απο-

28. Βλ. εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 13 Ιουνίου 1993.

29. Βλ. την αδημοσίευτη εργασία του Θανάση Τσακίρη, *ό.π.*

30. Για την εκπροσώπηση των συλλογικών συμφερόντων στη σημερινή Ελλάδα, βλ. εκτός από το βιβλίο του Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου, *ό.π.*, το άρθρο του Νίκου Γεωργαράκη, «Κράτος και μηχανισμοί ενσωμάτωσης στη μεταπολίτευση», π. *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τχ. 5-6, Δεκέμβριος 1990, σ. 99-110, και τις αδημοσίευτες διδακτορικές διατριβές των Στέλιου Αλεξανδρόπουλου, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση*, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 1990, και Stella Zambouloukos, *State-Labor Rela-*

τελεί θεωρητική παραδοξότητα γιατί, ενώ στη θεωρία της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης ο κρατικός κορπορατισμός έχει συνδεθεί με τα παλαιότερα αυταρχικά καθεστώτα της Λατινικής Αμερικής και της Ιβηρικής χερσονήσου, αναπάντεχα – αλλά όχι ανεξήγητα – ο κορπορατισμός αυτός αναπαράγεται και στη σύγχρονη δημοκρατική Ελλάδα χάρη στη διαπλοκή των μεγάλων κομμάτων με τον κρατικό μηχανισμό και τον έλεγχο που αυτός ιστορικά ασκεί πάνω στο εργατικό και το αγροτικό κίνημα σχεδόν από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.³¹

Είναι γνωστά τα τέσσερα κύρια χαρακτηριστικά του τοπίου των επαγγελματικών οργανώσεων στη χώρα μας.³² Πρώτον, η συνύπαρξη επίσημων και ανεπίσημων επαγγελματικών οργανώσεων, ιδίως συνδικάτων εργατών και υπαλλήλων. Δεύτερον, ο κατακερματισμός των επαγγελματικών οργανώσεων σε πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο επίπεδο. Τρίτο, η αυτονομία των κύριων οργανώσεων των εργοδοτών (π.χ. ΣΕΒ, ΕΕΕ, ΕΣΑ) από το κράτος και η διατήρηση ευέλικτων σχέσεων με αυτό, ανεξάρτητα από το είδος του πολιτικού καθεστώτος ή την ιδεολογία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος. Και τέταρτο, η θεσμική και οικονομική εξάρτη-

tions and the Transition to Democracy in Greece, Νέα Υόρκη, New York University, Οκτώβριος 1993. Επίσης βλ. τη διατριβή του Δημήτρη Κιούκια, *Organizing Interests in Greece: Labour, Agriculture, Local Government and Political Development during Metapolitefs*, Birmingham, University of Birmingham, Απρίλιος 1991 [Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα, Αθήνα, Εξάντας, 1994].

31. Βλ. τα βιβλία του Γιώργου Φ. Κουκουλέ, *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, 1938-1984*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1984, και Γιώργου Φ. Κουκουλέ - Βασίλη Τζανετάκου, *Συνδικαλιστικό κίνημα, 1981-1986: η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1986. Επίσης βλ. το άρθρο της Adamantia Pollis, «Επέμβαση των ΗΠΑ στα ελληνικά εργατικά σωματεία, 1947-1950», στο συλλογικό τόμο Τζων Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '40: ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 461-486.

32. Βλ. Χρήστος Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989· Ροσέτος Ε. Φαχιολάς, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978· Θόδωρος Κ. Κατσάνεβας, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1994 (1980), και Calliope Golomazou-Papas, «The General Confederation of Workers of Greece: A Case of an Intermediary Within an Authoritarian Licensed Corporatist Practice?», στο Speros Vryonis Jr. (επιμ.), *Greece on the Road to Democracy*, *ό.π.*, σ. 247-271.

ση των κορυφαίων (δηλαδή τριτοβάθμιων) εργατικών, αγροτικών και δημοσιοϋπαλληλικών οργανώσεων από το κεντρικό κράτος.

Παραδοσιακά στην Ελλάδα ο έλεγχος του κράτους πάνω στα συλλογικά συμφέροντα επιτυγχάνεται με μια σειρά θεσμικών μηχανισμών και με τη συνδρομή της κεντρικής γραφειοκρατίας. Τέτοιοι μηχανισμοί είναι η αναγνώριση μιας μόνο κεντρικής συνομοσπονδίας εργαζομένων ανά οικονομικό τομέα (π.χ. ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΠΑΣΕΓΕΣ, ΓΣΕΒΕ), ο αποκλεισμός αντιπολιτευόμενων πρωτοβάθμιων οργανώσεων από τα συνέδρια των συνομοσπονδιών, η οικονομική επιχορήγηση των φίλα προσκείμενων συνδικαλιστικών ηγεσιών από τα κεντρικά υπουργεία, αλλά και η αντικατάστασή τους από άλλες ηγεσίες, με βάση κατευθυνόμενες δικαστικές αποφάσεις, εάν τυχόν οι παλαιές ηγεσίες των συνδικάτων αντιτίθενται ριζικά στην κυβερνητική πολιτική.³³

Παρόλα αυτά, παράλληλα με την επίσημη δομή του εργατικού και του αγροτικού κινήματος υπήρχαν πάντοτε σε περιόδους δημοκρατίας μικρότερα ανεξάρτητα κινήματα εργατών, αγροτών και υπαλλήλων που, εκ των πραγμάτων, διαμόρφωναν μια παράλληλη ανεπίσημη δομή εκπροσώπησης συλλογικών συμφερόντων, έστω κι αν ποτέ δεν απέκτησαν την οργανωτική ισχύ των επίσημων συνομοσπονδιών. Τόσο στη δεκαετία του '60 όσο και μετά τη μεταπολίτευση σχηματίστηκαν ανεξάρτητες ομοσπονδίες εργατικών σωματείων, που δεν είχαν ενταχθεί στη ΓΣΕΕ (π.χ. ΣΑΔΕΟ), και μεμονωμένα εργοστασιακά σωματεία (π.χ. στις επιχειρήσεις ΕΒΙΟΠ-ΤΕΜΠΟ και ΕΣΣΟ-ΠΑΠΠΑΣ).³⁴ Μετά τη μεταπολίτευση, οι μετωπικές οργανώσεις των μεγάλων κομμάτων στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα δεν ακολουθούσαν πάντοτε την επίσημη γραμμή των κομμάτων, ιδίως όταν αυτά βρισκόνταν στην εξουσία

33. Βλ. λεπτομέρειες στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη...*, ό.π., σ. 38-52· George Th. Mavrogordatos, «Civil Society Under Populism», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, Λονδίνο, St. Martin's Press, 1993, σ. 54-59, και Calliope Golomazou-Pappas, ό.π., σ. 265-267.

34. Βλ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1984, και την αδημοσίευτη εργασία του Φρίξου Ιωαννίδη για το εργοστασιακό κίνημα στην Ελλάδα στη δεκαετία του '80 (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Ιούνιος 1994).

(π.χ. διάσπαση της ΠΑΣΚΕ το 1985 και ίδρυση της ΣΣΕΚ). Ακόμη, οι αντιδράσεις των τοπικών πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων σωματείων δεν ήταν πάντοτε δυνατό να ελεγχθούν, εφόσον θίγονταν τοπικά οικονομικά συμφέροντα και υπήρχε αφορμή για συσπείρωση εναντίον αποφάσεων του κεντρικού κράτους.³⁵

Μολονότι τα ποσοστά των συνδικαλισμένων μισθωτών στη Δυτική Ευρώπη είναι υψηλότερα και οι κινητοποιήσεις τους λιγότερο ελέγξιμες από ό,τι στην Ελλάδα, υπάρχουν πρόσφατες ενδείξεις ότι και οι έλληνες μισθωτοί δεν εφησυχάζουν. Στα τέλη της δεκαετίας του '70, όταν η οργανωτική πυκνότητα των συνδικάτων στις χώρες της ΕΟΚ ήταν κατά μέσο όρο 42%, στην Ελλάδα κυμαινόταν κατά μέσο όρο ανάμεσα στο 27% και το 32%. Σύμφωνα με μια εκτίμηση, στις αρχές της δεκαετίας του '90 η οργανωτική πυκνότητα των συνδικάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση μειώθηκε στο 37,6%, ενώ και στην Ελλάδα περιορίστηκε στο 25%.³⁶ Όμως στο δημόσιο τομέα η οργανωσιακή πυκνότητα είναι υψηλότερη από τον ιδιωτικό. Έτσι, στη δεκαετία του '80 η οργανωσιακή πυκνότητα των δημοσίων υπαλλήλων που εκπροσωπούνταν από την ΑΔΕΔΥ πλησίαζε το 90% και οι κινητοποιήσεις της ΟΤΟΕ, της ΟΣΠΑ και της ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ επιβεβαίωναν την τάση για μαχητικότερες διεκδικήσεις στον τομέα των υπηρεσιών συγκριτικά με το δευτερογενή τομέα.³⁷ Όπως δείχνει μια έκθεση του Eurostat, μεταξύ των ετών 1982 και 1991 ο αριθμός των χαμένων ημερών

35. Βλ. π.χ. τις δυναμικές αντιδράσεις των κατοίκων του Βόλου τον Ιανουάριο του 1994 εναντίον της απόφασης για εγκατάσταση νέων σχολών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας σε άλλες θεσσαλικές πόλεις, τις αντιδράσεις των ιδιοκτητών γης, των οικοδόμων και των μηχανικών της Σαντορίνης το καλοκαίρι του 1994 στον έλεγχο του ΥΠΕΧΩΔΕ για τις άδειες πολεοδομίας στο νησί, και την αντίσταση των κατοίκων της Καβάλας το φθινόπωρο του 1994 στην απόφαση για μεταφορά της έδρας διοικητικών αρχών σε άλλη πόλη της περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

36. Τα στοιχεία για τη δεκαετία του '70 προέρχονται από το βιβλίο του Θόδωρου Κ. Κατσάνεβα, ό.π., σ. 34-35, ενώ τα πιο πρόσφατα από την εφ. Τα Νέα, 3 Νοεμβρίου 1993.

37. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 98-99, και Θόδωρος Κ. Κατσάνεβας, ό.π., σ. 36 και 42-43. Για τις κινητοποιήσεις στο δημόσιο τομέα βλ. και Χρήστος Ιωάννου, «Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», π. *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 68, 1988, σ. 73-110.

εργασίας στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά 21% στη βιομηχανία και κατά 116% στις υπηρεσίες.³⁸ Δηλαδή, η έκταση των εργασιακών διαμαχών στις υπηρεσίες υπερδιπλασιάστηκε σε διάστημα εννέα ετών, κυρίως εξαιτίας απεργιών στις τράπεζες και στις επιχειρήσεις ενέργειας. Την ίδια περίοδο (1982-1991) στις υπόλοιπες χώρες των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων οι εργασιακές διαμάχες στη βιομηχανία παρουσίασαν μείωση και στις υπηρεσίες παρουσίασαν μικρή μόνο αύξηση. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας αναφέρει ότι στην Ελλάδα, ενώ το 1983 περίπου 200.000 μισθωτοί συμμετείχαν σε απεργίες, το 1987 ξεπέρασαν τους 1.200.000 και το 1990 τους 1.300.000, για να μειωθούν το 1992 σε λιγότερους από 1.000.000 και το 1993 σε λιγότερους από 700.000.³⁹

Οι κινητοποιήσεις αυτές θα μπορούσαν να συσχετισθούν με την καθοδική πορεία του διαθέσιμου εισοδήματος των μισθωτών. Σε δύο χρονικά σημεία, το 1980 και το 1985, ο πληθωρισμός έφθασε το 25%, για να μειωθεί κάτω από το 20% το 1990 και κάτω από το 15% το 1993, παραμένοντας πάντοτε ο υψηλότερος μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁴⁰ Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, η επίσημα καταμετρημένη ανεργία πέρασε από το 4,1% του εργατικού δυναμικού το 1981 στο 7,0% το 1991, ενώ το 1992 και το 1993 πλησίασε το 10%.⁴¹ Ακόμη, σύμφωνα με μία έκθεση του Eurostat, κατά την εξαετία 1985-1991, οι πραγματικές ωριαίες αποδοχές των βιομηχανικών εργατών (σε σταθερές τιμές) αυξήθηκαν σε όλα τα κράτη-μέλη των Ε.Κ. εκτός από την Ελλάδα, όπου μειώνονταν συνεχώς, κατά μέσο όρο 1,6% κάθε χρόνο.⁴²

38. Eurostat Rapid Reports, *Population and Social Conditions*, 1993, τχ. 2, Λουξεμβούργο 1993, σ. 3.

39. Βλ. στο ίδιο, και, για τα στοιχεία του 1992 και 1993, εφ. *Ελευθεροτυπία*, 29 Σεπτεμβρίου 1994.

40. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *1994 Annual Economic Report*, Βρυξέλλες, 23 Μαρτίου 1994, σ. 58-59.

41. OECD Statistics Directorate, *Labour Force Statistics, 1971-1991*, Παρίσι, OECD, 1993, Πίνακας 5.1, σ. 32-33 για τα παλαιότερα έτη, και εφ. *Η Καθημερινή*, 12 Δεκεμβρίου 1993 (στοιχεία του Γιάννη Σακέλλη) και 27 Μαρτίου 1994 για τα έτη 1992 και 1993. Σύμφωνα όμως με εκτιμήσεις του ΟΑΕΔ, όπως αναφέρονται στην εφ. *Ελευθεροτυπία* της 31ης Δεκεμβρίου 1993, η ανεργία πέρασε από το 4,2% το 1983 στο 7,5% το 1993.

42. Eurostat, *Rapid Reports: Population and Social Conditions*, τχ. 4, Λουξεμβούργο, 1994, σ. 1.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μια περιγραφική μεταφορά, στον ελληνικό κρατικό κορπορατισμό συμβαίνει οι διεκδικήσεις που προβάλλουν οι υποχείριες συνδικαλιστικές ηγεσίες να μην είναι παρά τεχνάσματα του εγγαστρίμυθου πάτρωνά τους, δηλαδή αποσπασματικές φράσεις αποδιδόμενες στα συνδικάτα από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα που διαχειρίζεται ταυτόχρονα και την πολιτική εξουσία και την εκπροσώπηση των συλλογικών συμφερόντων απέναντι σ' αυτήν. (Η μεταφορά αυτή της εγγαστρίμυθης σχέσης είναι λιγότερο ακριβής για τις αρχές της δεκαετίας του '90, οπότε πραγματοποιήθηκαν αδιαμεσολάβητες επαφές και συμφωνίες μεταξύ της ΓΣΕΕ και του ΣΕΒ). Σε ό,τι αφορά τα νέα κοινωνικά κινήματα με μη οικονομικό προσανατολισμό, το κομματικό κράτος, δηλαδή ο εγγαστρίμυθος κυρίαρχος του παιγνιδιού, δε χρειάζεται καν να χρησιμοποιήσει το ταλέντο του στην απόδοση ομιλίας σε τρίτους. Η σύγχρονη ελληνική γραφειοκρατία, εθισμένη στο να συνομιλεί σχεδόν αποκλειστικά με τα εναλλασσόμενα στην εξουσία κόμματα, είτε θεωρεί τα κοινωνικά κινήματα ως κεκαλυμμένη μορφή δράσης των κομμάτων που τυχαίνει κάθε φορά να βρίσκονται στην αντιπολίτευση είτε, όταν εμφανώς πρόκειται για αυτόνομες πρωτοβουλίες πολιτών, δεν τις λαμβάνει υπόψη εφόσον δεν έχουν ούτε αριθμητική ισχύ ούτε νομιμοποίηση από κάποιο κόμμα.

Σχηματικά, τα αποτελέσματα της συνύπαρξης του κρατικού κορπορατισμού με τον πλουραλισμό ως μορφών συγκρότησης της κοινωνίας πολιτών στη σύγχρονη Ελλάδα είναι τουλάχιστον τέσσερα. Πρώτον, η αποξένωση της κοινωνίας πολιτών από τη γραφειοκρατία, την οποία οι επαγγελματικές και εθελοντικές οργανώσεις αντιλαμβάνονται είτε ως πανταχού παρούσα, όταν ρυθμίζει λεπτομερώς τη δράση τους, είτε ως απόμακρη, όταν αγνοεί νέα προβλήματα που συνδέονται με την οικονομική ανάπτυξη και την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων. Δεύτερον, η ιδιαίτερη έλλειψη προσαρμοστικότητας της γραφειοκρατίας στις κοινωνικές αλλαγές τις οποίες επιφέρουν οι επαγγελματικές οργανώσεις και τα νέα κοινωνικά κινήματα, στο βαθμό που αφήνεται να δρουν έξω από τα όρια της κρατικής παρέμβασης. Τρί-

τον, η αναποτελεσματικότητα του σχεδιασμού και της υλοποίησης των διαφόρων μέτρων πολιτικής από τη γραφειοκρατία, εφόσον παραμένουν ανεκμετάλλευτες οι πληροφορίες, οι συμβουλές και η τεχνική εμπειρία που μπορούν να προσφέρουν στο κεντρικό κράτος οι ειδικευμένες επαγγελματικές και εθελοντικές οργανώσεις. Τελευταίο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό αποτέλεσμα, είναι η αναστολή της ανάπτυξης της ίδιας της δημοκρατίας: στο βαθμό που οι πολίτες και οι συλλογικοί εκπρόσωποί τους μετέχουν στην πολιτική μόνο περιοδικά, συνήθως κάθε τέσσερα χρόνια, και υποκύπτουν στη μετατροπή της δημοκρατίας από πολίτευμα συμμετοχικής ουσίας σε πολίτευμα εκλογικής διαδικασίας.

ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ*

«ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΕΣ» ΑΤΟΜΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΕΝΟΣ «ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΥ» ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

1. ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΩΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

Η εικοσαετία 1974-1994 αποτελεί την πιο μακρά περίοδο σταθερότητας του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα. Κατά την πρώτη δεκαετία της παραπάνω περιόδου κυριαρχεί το αίτημα του εκδημοκρατισμού, τίθενται τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους δικαίου και ενισχύεται η δημοκρατική λειτουργία βασικών πολιτικών και κοινωνικών θεσμών που κατοχυρώνουν το δημοκρατικό πολίτευμα.¹ Παράλληλα, η ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Ε.Κ.) το 1981 συνέτεινε αφενός στη σταθεροποίηση του κοινοβουλευτικού συστήματος και αφετέρου στην οργανική σύνδεση της χώρας με τις οικονομικές και πολιτικές επιλογές και αποφάσεις των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Η ένταξη στις Ε.Κ. συνδέθηκε με την αναγκαιότητα να

* Επίκουρος καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Βασικά ζητήματα της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος αρχίζουν να διευθετούνται με το Δημοψήφισμα του 1974, την ψήφιση του Συντάγματος το 1975, και την περιορισμένη αναθεώρησή του το 1985/86, κλπ. Από τη βιβλιογραφία σχετικά με τις αλλαγές στο πολιτικό επίπεδο, ενδεικτικά αναφέρονται μεταξύ άλλων: Δ. Χαρολάμπης, «Από το μετεμφυλιακό κράτος στο κράτος της μεταπολίτευσης. Εκσυγχρονισμός, κοινωνική συναίνεση και διαχειριστικές στρατηγικές», π. Σύγχρονα Θέματα, τχ. 28, περίοδος β', χρόνος 9ος, Οκτώβριος 1986, σ. 56-70· του ίδιου, Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, Αθήνα, Εξάντας, 1989· Ν. Διαμαντούρος, «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα», π. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 49, 1983, σ. 52-87.